

Kali Kinga

Kulturális stratégiák: armenizmus és neoarmenizmus

(2., befejező rész)

A kommunista rezsimek bukása a közép-európai térségben már önmagában is az önnön identitásuk megélése felé fordította az itt élő nemzeteket és nemzeti kisebbségeket egyaránt – és természetesen, mindez nem írható pusztán a kulturális elvágyódás számlájára a térség viszonylagos és hosszú ideig tartó zártsága miatt. Magyarországon a magyar-örmény mivolt újrafogalmazását sürgették a '80-'90-es évek tájkán újonnan érkező örmények migrációs hullámjai, akár letelepedés szándékával, akár vendégmunkásként érkeztek – érkezésük, letelepedésük és működésük egyféle emlékeztetés szerepét látta el, amely szükségessé tette az első diaszpóra-csoport, a *magyar-örmények* esetében saját örménységük újradefiniálását. Erre a sürgető szükségére még csak rátevődött az 1993-as kisebbségi törvény, illetve az önkormányzatiság diktálta feltételek; és még inkább ezeknek szövevényes következményei, amelyek külön kutatás tárgyát képezhetik, s amelyek diszkrepanciát okoztak a két diaszpóra-réteg közt. Mindez indirekt módon adott löketet a magyar-örmények identitás-reprodukciós törekvéseinek. Mivel ez a csoport kívülről, újabb betelepődők érkezésével nem újulhatott meg, hiszen már látszólag egészen asszimilálódott a magyarsághoz (nyelvben, habitusában), ezért újra szükség volt egy olyan kulturális stratégiára, amely által a csoport *saját potenciális tagjainak mozgósításával* belülről tud megújulni, különösen a kisebbségi törvény kimondása utáni időkben – és ez a kulturális stratégia az, amit én a 19-20.

század fordulóján végbement *armenizmus* mozgalmának folytatásaként látok, és *neoarmenizmus*nak nevezek.

A magyarországi (és erdélyi) magyar-örmények napjainkban valamiképpen ugyanazt a kulturális ideológiát folytatják, mint amit a 19. század végén az *armenizmus* mozgalma képviselt Erdélyből kiindulva, Magyarországra kiterjesztve; amely az 1880-as-'90-es években hívódott létre Szamosújváron – abban a periódusban, amely a történelemben hagyományosan a „nemzeti ébredések” szakasza.

Milyen társadalmi és történelmi feltételek vezettek akkor az *armenizmus* mozgalmának szükségességéhez, illetve kialakulásához? A fluktuáció, a gazdasági elit kiáramlása az erdélyi örmény közösségek fellazulásához vezetett, következésképpen az asszimiláció ütemét gyorsította meg. A magyar törvény ugyan egy évszázadon át különleges jogállású idegenekként kezelte az örményeket, azonban egyre inkább elmosódott a különállás a kereskedő elemek és a rendek között. Kezdetben nem vásárolhatnak földbirtokot és állami hivatalokat sem tölthetnek be, mint erről már előbb is szóltunk. Az 1776-os jogi integráció után azonban az örmények is rendelkeznek a közhivatal-viselés jogával, ugyanazokkal a jogokkal és kötelezettségekkel, mint a magyarok. Értelemszerűen mindezt győzelemként élik meg, és igyekeznek minél jobb magyarrá lenni. A jogi integráció lehetővé teszi a földbirtokszerzést, ezáltal maga után vonja a területi mobilitást – ekkor lendül fel az alföldi

állattartás. Az örmény családok gazdasági célú térbeli migrációjával párhuzamosan megfigyelhető a társadalmi mobilitás is. Erdélyben a hagyományos örmény foglalkozások – marhakereskedelem, bőrkereskedelem – elveszítik a jelentőségüket, ehelyett az örmények új foglalkozási ágakban próbálnak elhelyezkedni, ami megrendíti a családi tradíciókat, kulturális diszkontinuitást eredményez. A fiatalabb generációk Erdély és Magyarország nagyobb városaiba költöznek. A modernizáció beindítja a 19. század elején a nyelvvesztést: az örmény telepeken elkezdik örmény helyett magyar nyelven vezetni a különböző társulások, céhek jegyzőkönyveit, naplót, sőt az egyháznaplókat is. A szekundér közösségek esetében pedig még gyorsabb a beolvadás, mivel nem rendelkeznek sem örmény katolikus plébániával, sem autonóm közigazgatási szervvel, amely összefogná őket, elősegítvén identitásuk megőrzését. Az elit kereskedő- és tímárcsaládok stratégiája lassacskán példaértékűvé válik: nemességet, birtokokat szereznek, s már az 1840-es években büszkén vállalják *magyarságukat*, sőt magyar neveket vesznek fel. A felemelkedő elemek elhatárolják magukat a közösségtől, és lenézik a szegényebb, magyarul jól nem beszélő örményeket: magyarrá *akarnak* válni, a hagyományörzés háttérbe szorul a társadalmi értékpreferenciák sorában. (Törös Tivadar írásainak zseniális retorikájú szereplője, Áfgánistán Vártán ezt az átváltozást figurázza ki, igen szemléletesen, érdeemes elolvasni – emiatt ki is közöcsítették a századvégi örmény írók. De, az irodalomnál maradva, Bányai Elemér (Zuboly) elbeszéléseiben is szépen nyomon követhető ez a társadalmi átalakulás.)

Ekkor következik be tehát az első hadas az örmények nemzeti identitásában.

Az átalakult társadalmi viszonyok közepette más lett az örmény mivolt értelme. Az örmények válaszut előtt álltak: megtartani etnikai sajátosságait a privilégiumokra támaszkodva, társadalmi különállással – vagy társadalmilag felemelkedni és integrálódni az örmény sajátosságok háttérbe szorulásának árán?

A történelem azonban a már ekkor is erőteljes asszimiláció javára döntötte el a kérdést – az 1848, és még inkább az 1867 utáni, modernizációt szorgalmazó adminisztratív átszervezések mind ezt szolgálták. A Bach-korszakban megszüntették az örmény társulatok autonómiáját, Szamosújvár és Erzsébetváros (addig szabad királyi városok) 1870-ben elvesztik privilégiumaikat, 1873-ban végleg szertefoszlik a *Mercantile Forum*, elhal a céhszervezet. Szamosújváron 1850-ben megszűnik a fiúiskola, a leányiskola még hamarabb – az örmény nyelv a magyar iskola tantárgyává válik; Gyergyószentmiklóson 1849-ben tiltják be az osztrák hatóságok az örmény iskolát. 1860-tól az örmény származású gyerekek az első két évben megtanulnak írni-olvasni örményül is, utána magyarul folytatják az iskolát. 1881-től ez a rendszer is megszűnik, és az örmény „iskola” teljesen beolvad a magyarba.

A hétköznapi gyakorlatában addig használt örmény nyelv így fokozatosan „archiválódik”, lassanként átkerül az egzotikumok kategóriájába – a nyelvvesztés rohamossá válik. A vegyes házasságok és az ezekkel járó valláscecsék csak kedveznek az asszimilációnak. A 19. század végére kiteljesedik a foglalkozásváltási folyamat – orvosok, ügyvédek, banktisztviselők kerülnek ki az örmények új generációinak sorából. Ezeknél a *homo novusoknál* a magyarsághoz

mint makrostruktúrához való tartozás fölébe helyeződik az örménységhez mint mikrostruktúrához való tartozásnak – az asszimilálódásból származó identifikációs zavarokkal küszködnek. Ekkor, a századforduló környékén már kettős (plurális) identitásként aposztrofálhatjuk az örmények azonosságadatát: kulturálisan örmény, politikailag magyar. (E kis történeti összefoglalót az *armenizmus* mozgalmanak történeti feltételeiről főként Nagy Pál történésznek a témában írott munkáira alapozom.)

Ilyen történelmi és társadalmi feltételek közepette hívódik létre tehát az első örményidentitás-mentő mozgalom. A Szongott Kristóf alapította, 1887 és 1907 között megjelenő *Armenia magyar-örmény havi szemle*, és a folyóirat köre, a századforduló örmény értelmiségi elitje már az 1880-as évektől létrehozza (és terjeszti) az *armenizmus* kulturális ideológiáját. (Megjegyzendő még itt, hogy az *armenizmus* mozgalma nem az egyetlen értelmiségiek által konstruált kulturális identitás: nagyon hasonlatos ehhez például Franciaországban a szintén a századforduló környékére tehető *okszitán identitásmentés*, amelyet a provanszi írók kezdeményeztek – okszitán nyelven írt almanachokat adtak ki, mely műfaj lehetővé tette, hogy a lehető legszélesebb tömeget mozgósítsák az értékmentésre.)

Mi motiválta az örmények nemzeti-kultúra-tudatának felerősödését? Az értelmiségi örmények csoportja meg akarta érteni, meg akarta magyarázni ön maga számára és kifelé, a magyarok felé is, az örménységnek a magyar társadalomban elfoglalt helyét. Minden asszimilációs folyamat eljut erre a stációra: az örmények megpróbálták feldolgozni az elmagyarosodást – ez a sajátságos apológia

mondhatni mind a mai napig folytatódik. Egyrészt igazolni akarták az örmény népvilágtörténelmi kivételességét (a kiválasztottság hangsúlyozása mindig defenzív szerepet tölt be egy adott kultúrában), másrészt pedig igyekeztek alátámasztani azt a nézetet, hogy az örmények nélkülözhetetlenek a magyar történelemben.

Ilyen feltételek között kezdett az egykori *Armenia* folyóirat köre csoportosuló magyar-örmény értelmiségi elit örményidentitás-mentő mozgalomba – melynek kiteljesedésére csak még sürgetőbb hatással voltak a Törökországból jövő, az 1894-'96 között az Oszmán Birodalomban lemeszárolt örményekről szóló híradások a századvég magyarországi és erdélyi sajtójában. Véleményem szerint ezek a hírek is felrázóan hatottak a magyar-örménységre: sürgették az örmény mivolt újrafogalmazását. Az *armenizmus* mozgalmanak szükségességét és kulturális ideológiáját Merza Gyula fogalmazta meg legelőször az *Armenia* hasábjain 1895-ben. A kiáltvány lényege: magyar hazafinak lenni, de örmény módon élni. A mozgalom azonban csak a '90-es évektől épült ki: az örmény jellegzetességek megőrzését, a hagyományok ápolását szorgalmazta – arra tanított tehát, hogyan kell jó magyarnak lenni az örménység megőrzése mellett.

Napjainkban Magyarországon körülbelül ugyanaz játszódik le a magyar-örmények körében, mint jó száz évvel ezelőtt, a 19-20. század fordulóján: sajátos vissza-armenizálódási folyamatnak lehetünk tanúi. Kívülről jövő hatásra a magyar-örmény értelmiségi elit újra identitásmentő mozgalomba kezd, pontosabban identitást konstruál (később Erdély magyar-örmény értelmiségi elitjét is bevonva mindebbe); folytatván mintegy az egykori

armenizmus ideológiáját. Mindez hosszú távon nem csupán az erdélyi magyar-örmények identitására hat ki közvetve, erősítve azt, hanem, ezzel szemben, nyilvánvalóan a magyarországi diaszpóra-csoportok közötti konfliktust is kielezi.

A kisebbségi törvény elfogadása után az első, a magyar-örmény diaszpóra-csoport számára sürgetővé vált az örmény mivolt újrafogalmazása: ugyanúgy meg akarták magyarázni az örmény népek a magyar történelemben elfoglalt kivételes helyét, mint az egykori *armenisták*, ugyanúgy racionalizálták a nyelv elvesztését, ugyanúgy heroikus pozícióban tüntették fel a magyar-örményeket a magyar történelemben. Az immár *neoarmenizmus*nak nevezhető ideológiát a Budapesten 1997 februárjában alakult *Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület* folytatja tevékenységével, valamint lapjával, a havonta megjelenő magyar nyelvű *Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetekkel* (szükséges itt megjegyezni, hogy ezzel nagyjából egyidejűleg újraindul Kolozsváron az *Armenia* is, amelynek természetesen nem lehetett már olyan szerepe, mint egykori elődjének). Az örményidentitás-mentő törekvések között elősorolandók a laphoz tartozó *Fővárosi Örmény Klub* kulturális estjei, amelyek főként a kis őshaza, Erdély örménységének kultúrájára fókuszálnak, illetve történelmi eseményekhez kapcsolódó időszakos rendezvényekkel, és egyéb örmény kulturális programokkal emlékeztetik újra és újra származásukra a magyar-örményeket. A megemlékezés minden illetően aktusával a magyar-örmények csoportja az örményeknek a magyar történelemben ágyazottságáról is megemlékezik tehát. A mai magyar-örmények körében szintén jelentős helyet kap az önigazolás mint identitás-reprodukciós tényező

– gondoljunk csak az 1848-as forradalom örmény származású hőseiről való évenkénti megemlékezésre.

Az identitásreprodukció különböző irányai a magyarországi örmény diaszpóra két nagy történeti rétegének könyv- és lapkiadása esetében is határozottan megfigyelhetők. Míg a *keleti örményeknek* nevezett csoport inkább az örmény mondavilág, örmény történelem témái felé fordul, különös hangsúlyt fektetve az 1915-ös örmény genocídiumra és annak irodalmi feldolgozásaira; *Armenia* (régibben *Ararat*) című lapja(i) a nagyvilág örmény híreiről, valamint az örményországi politikáról adnak számot – addig a magyar-örmények csoportja esetében, érthető módon, főként az „erdélyi örmény őshaza” örmény vonatkozásainak feldolgozása gyakoribb az *Erdélyi Örmény Gyökerek Kulturális Egyesület*, illetve a magyar-örményekhez tartozó keleti kisebbségi önkormányzatok könyvkiadásában. (A témák közül a teljesség igénye nélkül álljon itt néhány: erdélyi örmény gasztronómia, egykori magyar-örmény családok címerei; de közérdekű lapozható DVD-kiadványokat is kiadnak, így például az *Armenia magyar-örmény havi szemle* összes lapszámát is, vagy az *Örmény-Magyar A, B, C Könyvszke (Szamosújvár 1834) Gyakorlati Örmény nyelvtan (Velence, 1876)* című lapozós DVD-t is megjelentetik.)

Nem sorolhatjuk fel itt részletesen a *neoarmenista* törekvések megnyilvánulásait és eredményeit, azonban fontos kiemelni a híveket a templomba hívogató *Zeneagapé* eseményét, amelynek során, az örmény katolikus templomban celebrált vasárnapi mise után, havonta egy alkalommal örmény zenészek, énekművészek szolgálnak kis koncert keretében ze-

nei offrandummal a híveknek, a szeretet-vendégség részeként.

Amit azonban egyik legnagyobb volumenű identitásreprodukciós törekvésnek látok, az az erdélyi örmény temetőket részletesen bemutató monográfiák kiadása. Két ilyen könyv jelent meg, az egyik *Balázs-Bécsi Attila A szamosújvári magyar-örmény katolikus temető monográfiája* című munkája, a másik pedig a *dr. Issekutz Sarolta* által szerkesztett tanulmánykötet, *Örmény halottkultusz és temetkezés. Erzsébetváros és örmény katolikus temetője* címen. E temetőmonográfiák kiadását mintegy a *neoarmenista* törekvések mozgalmi aktusaként is értelmezhetjük: egyszersmind az örmény ősökre való kollektív emlékezésként – a mozgósítás a cél, a figyelemfelkeltés, az örmény múlt felé fordulás az ősökre való emlékezés által, az örmény kegyhelyek tárgyi reminiscenciáinak megmentésére való felkészítés, aktivizálás. E célkitűzés nagy valószínűséggel sikeresen meg is valósult, hiszen már a monográfiák előmunkálatai is valóságos temetőmentő-mozgalmat indítottak el, mind Szamosújváron, mind Erzsébetvárosban, többek között az iskolai tanulók bevonásával. (Szamosújvár esetében például külön ki kell emelnünk a Téka Alapítvány fiataljainak és vezető tanárnőjüknek a temető megmentésére irányuló fáradtságos munkáját.) Mindkét kötet problematikája tehát a területiség, pontosabban a területen kívüliség körül forog. Amennyiben elfogadjuk, hogy a diaszpóra a területen kívüliség utópiája, annyiban e két temetőmonográfiát felfoghatjuk a magyar-örmény közösség visszatérés-mítoszának szimbolikus materializálódásaként, amely természetesen sosem járhat együtt területi revindikációkkal; poétikusabban szólva „kollektív hattyúdalként”.

Az előmunkálataik és kiadásuk által elindult „temetőmentő-mozgalom” olyan kulturális gesztus, amellyel egy mára látszólag immár teljesen asszimilálódott csoport törekszik fenntartani kontinuitását a kollektív emlékezet szintjén – megidézve és feltámasztva ekképpen az ősi múltat.

Hadd zárjunk néhány objektív adattal: a 2001-es magyarországi népszámlálás szerint 1165 fő vallotta magát örménynek, ebből 294 anyanyelvűnek – közülük 213 külföldön született anyanyelvű örmény, a maradék 81 pedig Magyarországon született örmény anyanyelvű; a magukat kimondottan örmény nemzetiségűnek vallók közül azonban a külföldön születettek száma mindössze 366, az anyaországban születettek pedig 141. A 2011-es népszámlálási adatok szerint pedig 3571 fő vallotta magát valamiképpen az örmény nemzetiséghez és kultúrához tartozónak, ebből 3293 vallotta magát *ténylegesen* örmény nemzetiségűnek – melyből 444 személy deklarálta az örmény nyelvet anyanyelvűnek, 496 pedig az örményt nevezte meg a családban, baráti körben használt nyelvként. A 2011-es népszámlálási adatok részemről még feldolgozásra várnak a *neoarmenizmus* témájával kapcsolatosan – ám bizton kijelenthetem már most a tézist, hogy a 2001-es adatokhoz képest *megháromszorozódott* örmény jelenlét az országban jelentős mértékben a *neoarmenista* törekvések következményének tudható be.

(Az előadás elhangzott A kulturális transfer lehetőségei. Örmények Közép- és Kelet-Európában című nemzetközi tudományos konferencián, 2013. április 6-án, az Országos Széchényi Könyvtárban; valamint a Fővárosi Örmény Klub 2013. augusztus 15-i műsorán.)

Retezár Péter

Gopcsa család

Retezár család krónikája (4. rész)

	id. Retezár Gerő Tutsek Florianna	
Retezár Irén Dr. Bogdánffy Lajos	Retezár Cecília Gopcsa Péter	ifj. Retezár Gerő Velits Lujza (nagyszüleim)

Retezár Cecília nagyapám testvére volt és az ő férje Gopcsa Péter. Gopcsa Péter nagyon fiatalon halt meg gyermektelenül, ezért özvegye, ahogy mi nevezük Cecil néni, nagyszüleimmél lakott és a háború alatt velük együtt Tordáról Budapestre menekült. 91 évet élt és édesapám Margit nővérenek a Szent Domonkos utcai lakásában halt meg 1964-ben. Cecil néni mint jóságos öreg néni emlékszem, aki a fűszálnak sem ártott. Az az ember volt, aki se jót, se rosszat nem tett, csak egyszerűen volt.

A Gopcsa családnak legnevezetesebb tagja Cecil néni férjének a testvére, László volt. 1865-ben született Szamosújváron. 1893-ban a millenniumi kiállítás tanügyi csoportjának jegyzője volt és alig néhány évre rá miniszteri tanácsossá léptették elő. A minisztériumban államtitkári beosztásban a tanügyek élén állt. Gopcsa László nem csak

hangoztatta örmény származását, hanem intenzíven foglalkozott örmény ügyekkel. A Pallas Nagylexikonban minden örmény vonatkozású ismertetés az ő tollából származik. „Örmény közmondások” (1888), „Örmény elbeszélések, örmény regék” (1911), „Erzerumi levelek” (1924) címekkel örmény tárgyú munkái jelentek meg. Kezdeményezőként részt vett a Magyar-Örmény Egyesület megalakításában és annak vezetőségi tagja volt. Több ízben tartott felolvasásokat az örmény irodalom köréből és három évtizeden át ismertette a szaklapokban megjelent cikkeiben az örmény népet, annak ősi kultúráját és irodalmát. Az 1925-ben Budapesten megalakult Örmény Katolikus Egyházközségnek első világi elnöke volt és meghatározó módon ragaszkodott ősei vallásához, az örmény-katolikus rítushoz.

Folytatjuk

Kiss Ernő és Prielle Kornélia

Az elhunyt Prielle Kornéliát Somló Sándor, a Nemzeti Színház igazgatója bucsúztatta el. Ez beszédjét így fejezte be: Nagy idők viharában, a világosi fegyverletétel után a honvédseregben harcoló férjeddal orosz fogságban egy táborba kerültél a fogoly főtisztekkel, kiket a magyar Gotgotha felé hurczoltak megdicsőülésük útjára. A lovagok virága, Kiss Ernő tábornok bucsúzásakor kezét nyújtotta feléd s te a viszontlátásig bucsúztál el tőle. „Nem asszonyom, – szólt – mi nem látjuk egymást többé, mi a halálba megyünk. De ígérjen meg egyet, a színésznőhöz szólok, jól jegyezze meg: Nehéz idők várnak a nemzetre, jövője az Önök kezében van. Önöknek, a színészeknek kell őt egy jobb jövő reményére lelkesíteni s fölvidítani. Ígérje ezt meg nekem.” – Megígérem! – szóltál. És ígéretedet beváltottad, kötelességedet teljesítetted. Isten veled! Sz. K. (Armenia, 1906 – eredeti írásmód)